

ATAD

Makale Türü: Tez Özeti
Geliş Tarihi: 13 Eylül 2020
Kabul Tarihi: 29 Aralık 2020

Article Type: Thesis summary
Submitted: 13 September 2020
Accepted: 29 December 2020

Atıf yapmak için

Gürsoy, Sultan. (2020). "Bizans-Müslüman Arap Mücadelesinde Bir Cemaat: Pavlikanlar", *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*", Cilt:3, Sayı:2, s.107-132

Sultan Gürsoy¹

BİZANS-MÜSLÜMAN ARAP MÜCADELESİNDE BİR CEMAAT: PAVLİKANLAR²

ÖZ: Pavlikanlar, VII. yüzyılda bugünkü Erzurum'un güney batısında Mananalıs bölgesinde ortaya çıkmış Hristiyan bir cemaattir. Hristiyanlığın dinsel inanç esaslarını yorumlamada Katolik kilisesi ile çatıştıkları için Heretik olarak adlandırılmışlardır.VII. yüzyılın ortalarında Mananalıslı Constantine'nin öncülüğünde Pavlikan inancının ortaya çıktığı bilinmektedir. Daha sonra Constantine, Hristiyanlığın yeni modeli üzerinde çalışırken Colonea'nın (Şebinkarahisar) bir köyü olan Cibossa'ya gelmiş ve burada cemaatini kurmuştur. Constantine'nin göreve başlama tarihi tam olarak bilinmese de 655 olarak kabul edilmektedir.

¹ Doktora Öğrencisi, Mersin Üniversitesi, Tarih, griyagmur_14@hotmail.com, , ORCID
<https://orcid.org/0000-0002-7689-0121>.

² Bu makale, Uluslar Arası Sosyal Bilimler Kongresinde "Pavlikanlar" başlığı ile bildiri olarak sunulmuştur, Uluslar Arası Sosyal Bilimler Kongresi, Kayseri, 2018 (USBİK2018).

Pavlikanların yayıldıkları coğrafya Kapadokya, Fırat havzası ve Kızılırmak civarıdır. Resmi Katolik Hristiyan inanç esaslarını reddettikleri için kiliseden, toplumda ayrılıklara neden oldukları için de devlet tarafından baskı ve zulüm gören Pavlikanlar, dağlık bölgelerde yaşamak zorunda kalmışlardır. VIII.-IX. yüzyıllar da Anadolu, X. yüzyılda Balkanlar'da Bizans'ın dış siyasetinde önemli rol oynayan Pavlikanlarla ilgili bugüne kadar yapılan çalışmalar çoğunlukla dini hayatları ile ilgilidir. Bu bağlamda çalışmamızda Pavlikanların dini hayatları kadar siyasi tarihlerinin de üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Pavlikan, Heterodoks, Heretik, Mananalıs, Mani

A Congregation in The Byzantine-Muslim-Arab Struggle: Paulicians

Abstract:Paulicians are a Christian community that emerged in the Mananalıs region southwest of today's Erzurum in the seventh century. They were named Heretic because they clashed with the Catholic Church in interpreting the religious belief principles of Christianity. It is known that the Paulician belief emerged under the leadership of Constantine of Mananalıs in the middle of the seventh century. Later, while Constantine was working on the new model of Christianity, he came to Cibossa, a village in Colonea (Şebinkarahisar) and established his community here. Although Constantine's starting date is not known exactly, it is accepted as 655. The geography where the Pavlicans spread is Cappadocia, the Euphrates basin and the vicinity of the Kızılırmak. The Pavlicans, who were oppressed and persecuted by the church because they rejected the official Catholic Christian belief principles and by the state for causing divisions in the society, had to live in mountainous regions. The studies done so far on the Pavlicans, who played an important role in the foreign policy of Byzantium in Anatolia in the eighth-ninth centuries and in the Balkans in the tenth century, are mostly related to their religious lives. In this context, our study will focus on the political history of the Pavlicans as well as their religious life.

Keywords: Paulician, Heterodox, Heretic, Mananalıs, Mani

Giriş

Makalenin konusu oluşturan Pavlikanlar, Bizans devletini uzun yıllar uğraştırmaları nedeniyle Ortaçağ siyasi tarihinin araştırma konularından biri olarak görülmektedir. Sadece Anadolu'da değil, Balkanların siyasi ve sosyal hayatında da önemli roller oynadıkları ve hatta Pavlikanların etkisiyle ortaya çıkan Bogomiller aracılığıyla Batı Avrupa'nın siyasi ve dini hayatında da kalıcı izler bıraktıkları bilinmektedir.

Pavlikanların, dini ve siyasi tarihlerine geçmeden önce bu konuyla ilgili Ortodoksi, Heterodoksi ve Heresi kavramlarının açıklanması faydalı olacaktır. *Ortodoksi; "genellikle egemen yaygın inanış için kullanılan bir terim olup, çoğunluğun inancını temsil eden merkezi din anlayışıyla ve egemen siyasi güçle özdeşleştiren ve asıl doğru öğretiyi savunduğunu iddia eden dinsel bir yorumdur."* Resmi öğretinin dışında kalan her türlü akımı ifade eden çoğunluğa karşı azınlığı, resmi din anlayışına karşı muhalefeti temsil eden akımlar da Heterodoksi mezhepler olarak adlandırılmışlardır". *Heresi ise; "Heterodoksi içerisinde, dinsel inanç ve değerlere getirdikleri yorum ve bakış açısıyla yaygın din anlayışının temel değerlerinden sapma gösterdikleri düşünülen ve bu yüzden cezalandırılmayı hak ettiklerine inanılan" bir akımı ifade etmektedir.*³ Bu bağlamda Pavlikanların da Bizans Devleti tarafından Heretik yani sapkın olarak adlandırıldıkları görülmektedir.

Ortodoks olarak kabul edilen inanışlar, kendi inanış ve anlayışları dışında kalan akımları heretik olarak suçlamışlardır. Bunun öncelikli sebebi, dinin temel inanış ve ibadet esaslarının anlaşılmasında dogmatik bir yaklaşım benimsemiş olmalarıdır. Farklı yorum ve anlayışları kabul etmeyen, sorgulanamaz bir tek doğru anlayışı kabul eden dogmatizm, kabul edilen dogmalara ters her türlü anlayışı sapkınlık/ heretik olarak değerlendirmektedir. Bu anlamda Katolik dünyasında yüzyıllarca etkili olan "*Kilise dışında kurtuluş yoktur*", anlayışı sadece Hristiyanlık dini dışında kalan dinler için değil, Hristiyanlığın Roma Katolikliği dışındaki bütün yorumları da sapkınlık olarak kabul etmişlerdir. Bir diğer neden ise, Ortodoks olarak kabul edilen inanç, sosyal çoğunluk ve siyasi iktidar ile özdeşleşmesi sonucunda takındığı egemen tavra karşı oluşabilecek tehditleri bertaraf etmek için savunmacı, baskıcı, dayatmacı bir hareket sergilemektedir. Kilise siyasi ve sosyal egemenliğini kaybetmemek için Ortaçağ

³Gündüz, Ş.(2004). "Dinlerde Ayrılık ve Çatışma: Ortodoks-Heresi Kavgası", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9, 10-11.

boyunca Hristiyanlık dışı dinlere ve Hristiyanlık içinde sapkın ilan ettiği cemaatleri cezalandırmak için Haçlı Seferleri düzenlemiştir.⁴ Tarih boyunca, Ortodoks olarak kabul edilen din ve egemen siyasi iktidar, ellerindeki gücü kaybetme korkusuyla toplumda meydana gelen yenilikleri onaylamayıp onun karşısında yer almışlardır. Çoğunluğun desteğini alarak yükselen Ortodoks din ve siyasi iktidar, kendi güçlerini korumaya odaklanınca inandığı din ile arasında uçurumlar olduğunu gören halk, kendisiyle aynı zorlukları yaşayan insanların oluşturduğu cemaatlere katılmakta zorlanmamıştır. Zirâ halk karnını zor doyururken, resmi din anlayışı halkı anlamaktan çok uzaktı.

Pavlikanların Dinsel İnanç Özellikleri

Pavlikan kelimesi birçok dilde farklı terimlerle ifade edilmiştir. *'Pavlikan', 'Paulicianism', 'Polisyenlik', 'Pavliniki', 'Pavlusçuluk', 'Pavlosyen', 'Paulisianizm', 'Pavlakiler', 'Paulikianos',* Arap dilinde *' Beyalike', 'Beylikan'*⁵ bunlardan bazılarıdır. Pavlikan, adının anlamı ve kökeni ile ilgili farklı bilgiler olsa da gerçek anlamı hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Genel kabul edilen görüş, Pavlikan isminin onlara düşmanları tarafından verilmiş olduğudur. Böyle düşünen araştırmacıardan biri olan Mkrtschian, onlara bu ismin St. Pavlus'un veya Samosatalı Paul'un adını dillerinden düşürmedikleri için verildiğini söyler. Bir diğer araştırmacı Gieseler'e göre ise Ermeni bölgesinde ortaya çıkan bu gruba Papazlar, Samosatalı Paul ile aralarındaki doktrinel benzerlikten dolayı *"zavallı Paul'un takipçileri"* olarak nitelendirmişlerdir. Ter Mkrtschian ise *"Die Pavlikiane"* isimli eserinde Katolikoz Oztunlu Yuhanna'nın sözlerinde geçen, ne Pollikeank ne de Paylakanut kelimelerinin kökeninin Paul olduğunu kabul etmemektedir. Burada kullanılan -ic ve -ik eki Ermenice de küçümseme anlamında kullanılmaktadır.⁶ Öte yandan St. Pavlus'un görüşlerini benimseyerek onu gerçek havari olarak kabul ettiklerinden bu isimle adlandırılmış olabileceklerini düşünen araştırmacılar bulunmaktadır. Bu bağlamda makalede, onlar hakkında en az önyargılı olan

⁴ Gündüz, 13- 14-18.

⁵Özışık, S.(2007).*"Ortaçağ Heresi Gruplarından Pavlikanlar"* (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi), 38.

⁶ Özışık, *"Ortaçağ Heresi"*, 42-43.

bilgileri takip ederek Pavlikan adının gerçek anlamını tespit etmeye ya da en azından bir öneri sunmaya çalışılacaktır.

Pavlikanların ismi gerçekte hangi Pavlus'tan gelmekteydi? Bu konu hakkında dört farklı bilgi bulunmaktadır. Birincisi, Pavlikanizmin kurucusu Samosatalı Paul'un Antakya Piskoposu (260-68) olduğu düşünülmektedir⁷. İsa'nın şahsı konusunda Roma merkezli anlayışa karşı ilk ciddi eleştiri Antakya Patriği Samosatalı Paulus'tan (ölümü:272) gelmiştir. Samosatalı Paulus, Adoptionist inancı öğretmekle suçlanmıştı. Bu inanca göre Paulus, İsa'nın Tanrı olduğu fikrine karşı çıkarak İsa'nın bir insan ve diğer peygamberlerden derece farkı olduğunu savunmuştur. Nihayetinde bu düşüncelerinden dolayı Samosatalı Paulus, hem patriklik makamından uzaklaştırılmış hem de aforoz edilmiştir.⁸

Bu konu ile ilgili bir diğer kaynak da kilise tarihçisi Eusebius'un (260-339) *Historia Eklestias* (Kilise Tarihi) adlı eseridir. Eusebius'a göre Samosatalı Paul 3. yüzyılda yaşamıştır. Bu dönem Mani'nin (216-276-7) etkili olduğu dönemdi. Mani, öğretisini yaymak için Suriye'den Mısır'a, İran'dan Orta Asya'ya uzun geziler yapmaktaydı. Mani, Suriye'ye geldiği sıralarda Antakya Piskoposu ve arkadaşlarıyla görüşmelerde bulunmuş ve Maniheizm'i Hristiyan kilisesine sokacak kadar bir topluluk oluşturmuşlardı. Paul, Mani'den etkilenmesine rağmen "*ruhsal Hristiyanlığın*" ağır bastığı bir ikilemcilikle ondan ayrılır⁹. Eusebius'un bu görüşlerine baktığımız zaman Adoptionizm'in kurucusu Samosatalı Paul'u dönemin kilise geleneğine uygun olarak Maniheist olmakla suçladığı görülmektedir. Maniheizm 3. yüzyılda ve sonraki yüzyıllarda Kilise ve Roma devletini çok uğraştırdığı için Kiliseden farklı düşünen her cemaat Maniheist olmakla suçlanıyordu. Eusebius'un görüşlerini bu doğrultuda yorumlamak daha sağlıklı olacaktır. Adoptionizm Hristiyan dinini farklı açıdan yorumlayan bir görüştü ve 7. yüzyılda ortaya çıkan Pavlikanlarla kurucusunun isim benzerliği dışında bir ilgisi yoktu.¹⁰

Vasiliev de Eusebius'un görüşlerini destekleyici yorumlarda bulunarak Pavlikanların Maniheizm'in kollarından biri olan Düalist bir grup, kurucularının ise Samosatalı Paul olduğunu ve bundan dolayı onlara

⁷ Hamilton, J. B. (2010). *Bizans Döneminde Hristiyan (650-1405) Düalist Heretikler*. çev. Leyla Kuzucular, Ankara: Yurt, 133.

⁸ Gündüz, Ş.(2013). *Hristiyanlık*, İstanbul: İSAM, 37.

⁹ Kaygusuz, İ.(2006). *Müslümanlık ve Hristiyanlık İnanç Öğretilerinde Öteki Gerçekler*, İstanbul: Su, 177-181.

¹⁰Burhan, O.(2002). *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri*, 2/A, İstanbul: Anadolu Aydınlanma Vakfı, 228.

“Pavlikan” isminin verildiğini belirtmektedir. VII. yzyılda Constantine tarafından yeniden örgütlenmişlerdir. Milan Loos ise “Pavlikeank” isminin Ermenistan da Adoptiyonist yönlerinden dolayı Samosatlı Paul’e atfen Nesturileri ifade ettiğini ve daha sonra VII. yzyılda ortaya çıkan cemaat içinde aynı ismin kullanılmaya başlandığını söyler.¹¹

İkinci görüş ise Sicilyalı Peter’in Pavlikanlar Tarihi (870) adlı eserinde yer almaktadır. Mekân (Samosata) ismi aynı kalırken sadece kişiler değişmiştir:

“Samosatalı Callinice adlı bir kadının iki oğlu vardır, Paul ve John. Hain anne iki oğlunu büyüttü, onlara kokuşmuş inancı öğretti. Oğullarını yanlışın vaizleri olarak Samosata dışına yolladı. Onlar Phanaroiá’nın yakınlarına ulaştı ve bir köye vardı. Köylüleri cahil ve kararsız görerek düşmanın habis tohumunu attılar. O günden sonra bu köye, Episparris (tohum yatağı) dendi. Bu köyün yeri tam olarak bilinmemektedir. Sapkınlık adını bu vaizlerden aldı, o günden sonra onlara Maniheist yerine Paulikien dendi¹² şeklinde anlatılmaktadır.

Sicilyalı Peter’in eserindeki bir diğer görüş de Pavlikan isminin, Kalinikeli kadının oğullarının isimlerinin birleştirilmesi sonucunda ortaya çıkan “Pavloiannai” kelimesinden geldiği düşünölmektedir. Öte yandan Sisamlı Hayazg Kalinike’nin oğlu Poğos’tan geldiğini ve kayıtlarda ilk kez 54 Tevin konsilinde geçtiğini belirtir.¹³

Konu ile ilgili üçüncü görüş, çoğu tarihçi tarafından Pavlikan isminin kökeni olarak kabul edilen bir görüştür. Buna göre; Paulikien, Ermenice Paylikeank sözcüğünün Grekleşmiş biçimi olup, Paul adının zavallı küçük Paul’un müritleri, anlamında Paulcük şekline dönüşmüş halidir. Bu terimin St. Pavlus ve Ermeniler tarafından müritlerine Paulikien denen öğretisi Pavlikanlara benzerlik göstermeyen Samosatlı Paul için de kullanılmadığı aşikârdır. Bu duruma en uygun yorumu yapan Lemerleye göre, VIII. yzyılda müritlerini

¹¹ “Nesturilik, Nastur, imparator II. Theodosius tarafından 428 yılında İstanbul Patrikhanesine Patrik olarak atanmıştı. Nastur’a göre beşeri ve ilahi olmak üzere iki öz/cevher taşıyan İsa’nın hem ilah hem de insan tarafı birleşerek Mesih olmuştu. Nastur’un bu düşüncesi doğrultusunda gelişen cemaat daha sonra Nesturilik adıyla anılmaya başlandı.” Bkz. Özışık, 43.

¹² Hamilton, 43.

¹³ Özışık, 41.

Sultan Gürsoy

Bizans–Müslüman Arap Mücadelesinde Bir Cemaat: Pavlikanlar

Ermenistan'a geri götüren ve cemaati yeniden toparlayan lider Paul'den almıştır.¹⁴

Mananalıslı Constantine'nin cemaatine ismini veren Paul, onları VIII. Yüzyılda Bizans'ın baskısından kurtaran ve cemaati bir arada tutan siyasi liderdir. Mananalıslı Constantine, Bizans tarafından öldürüldükten sonra, onun yerine geçen Symeon, Constantine'nin üvey oğlu Justus, görünürde Pavlikan öğretilerinden kuşkulananmasıyla, gerçekte siyasi lider kendisi olmadığından tarafından Şebinkarahisar piskoposuna şikâyet edilmesi üzerine, imparator II. Justinian Symeon ve kendisine sadık adamlarını diri diri yaktırır. Bu olayın II. Justinian'ın imparatorluğunun ilk yıllarında olması muhtemeldir çünkü 686–87'de Hazarların yardımıyla imparatorluk kuvvetleri Ermenistan'da yeniden güç kazanmaya başlamıştı. Bu durum 693'e kadar devam etti. Pavlikan müritlerinden Paul adında bir Ermeni zulümden kaçarak Genesisius ve Theodore adlı iki oğlu ile birlikte Colonea'nın (Şebinkarahisar'ın) batısındaki Phanaröia'daki Epısparis bölgesine kaçarak Pavlikanları topladı ama onların üstünde dini bir otorite kurmadı.

Dördüncü görüş ise, Pavlikan isminin St. Pavlus'tan geldiği yönündedir. Yapılan yeni araştırmalar sonucunda Pavlikanların kutsal kitabı olup olmadığı konusu tartışmalı olsa da, "*Gerçeğin Anahtar'ı*" adlı kitabın farklı bir yorumudur. Gerçeğin Anahtar'ı, Ermeni araştırmacı, F. C. Conybeare tarafından 1898'de tercüme edilen ve "*Ermeni Paulikien Kilisesinin El Kitabı*" olduğu düşünülen kitaptır. Bu kitap N. G. Garsoian tarafından The Paulician Heresy adlı eserinde Ermenice kaynak olarak kullanırken, Janet ve Bernard Hamilton, "*Bizans Döneminde Hristiyan Düalist Heretikler*" adlı kitabında bu eserin Pavlikanlara ait olmadığını öne sürerek, eserinde Paul Lemerle ve Yunanca kaynaklar kullanmıştır.

Makalede John T. Christian, "*The Paulician Churches*" eserinde, Gerçeğin Anahtarı adlı kitaba getirdiği üçüncü bir bakış açısı üzerinde durulmuştur. Christian'a göre Pavlikanların ismi St. Pavlus'tan gelmektedir. Gerçeğin Anahtar'ında St. Pavlus her zaman gerçek havari olarak kabul edilmektedir. Ondan şöyle bahseder; Evrensel ve Apostolik Kiliseyi [Apostolik Kilise: İncillerde (Yeni Antlaşma) söz edilen ve tanımlanan Hristiyan topluluğuna "*Apostolik (Havarisel) Kilise*" adı verilmektedir. Bu kilise, ilk havarilerin kurduğu ve ilk Hristiyanların yetiştiği kilisedir. M.S. 30–100 yılları arasını kapsar] İsa-

¹⁴ Hamilton, Bizans Döneminde, 44-45.

Mesih'ten öğrenmiş ve Elçilerin İşleri kitabında da görüldüğü gibi Evrensel ve Apostolik Kiliseye yüklediğı İsa–Mesih geleneğini sürdürmüştür. ‘Siz bütün dünyaya gidin ve İncil’i tüm canlılara vaaz edin, kim inanırsa yaşayacak, vaftiz edilecek, inanmayan kişi yargılanacaktır (Makro 16:15)’. “Evrensel ve Apostolik Kilisenin Rabbinden öğrendiğimiz gibi devam ediyoruz ve o zamana kadar vaftiz olmamış olanlara (mansiyonlar, yani Latinler, Yunanlılar, Ermeniler) gerçek imanı yerleştirmeliyiz. Bu nedenle Rabbin sözüne göre onları imana getirip onlara töbe ettirmeliyiz.” sözlerinden de anlaşıldığı üzere Pavlikanların, ilk havariler ve uygulamalar hakkında hak iddia ettikleri görülmektedir.¹⁵

Edward Gibbon da Pavlikan isminin, St. Pavlus’tan geldiğini düşünen araştırmacılarından biridir. Gibbon, Roma İmparatorluğunun *Gerileyiş ve Çöküş* kitabında (Cilt VI.) Pavlikan isminin onlara bilinmeyen bir öğreticiden dolayı verildiğini söyler. Gibbon yine de bu ismin St. Pavlus’tan dolayı kullanıldığını düşünmektedir. VII. yüzyılda ilk ciddi, teşkilatlanmanın lideri Constantine’nin St. Pavlus’un öğrencilerinden Sylvanus’un adını aldığını ve bunun Pavlikan liderlerinde gelenek haline geldiğini belirtir. Gibbon’a göre onlar bu ismi St. Pavlus’tan dolayı almışlardır.

Pavlikanların, St. Pavlus’u Evrensel ve Apostolik Kilisesinin kurucusu olarak kabul etmeleri ve onu diğer havarilerden üstün tutmaları ayrıca onun mektuplarına daha çok önem vermeleri, bu cemaatin “Paulician” olarak adlandırmalarına neden olduğı düşünülebilir. Belki de Paulician kelimesi küçültme ya da kınama anlamı içermeyen “*St. Pavlus’un müritleri*” anlamında kullanılmıştır.

İlginçtir ki, Anadolu’da Bizans–Arap çatışmasının yoğun şekilde yaşandığı dönemde ortaya çıkan Pavlikanlar hakkında, Arap kaynakları çok bir şey söylemez. Edinilen bilgiler doğrultusunda Arap yazarı Mesudi’nin eserinde Pavlikanlar “*Bajlaki*” şeklinde adlandırılmış ve Mazdeizm ile Hristiyanlık arasında orta yol mezhebi olarak tanımlanmıştır.¹⁶ Pavlikan adının geçtiğı bir diğer Arap kaynağı da İbn Hazm’ın “*el-Fısal fi’l-Milel ve’l-Ehvai ve’n-Nihal*” adlı eseridir. Tahir Aşirov’un “*İbn Hazm’a Göre Hristiyan Mezhepleri*” adlı makalesinde İbn Hazm’ın anlattığı Bulyaniyye mezhebi, Samosatlı Paul’un kurduğı mezheptir. İbn Hazm, bu mezhepten bahsederken kurucusunun,

¹⁵ Christian, T. J. (1910).“The Paulician Churches”, *Review&Expositor*, 7/3, 416-417.

¹⁶ Kaygusuz, Müslümanlık ve Hristiyanlık, 207.

Sultan Gürsoy

Bizans–Müslüman Arap Mücadelesinde Bir Cemaat: Pavlikanlar

Şemşati veya Şemşatlı olduğunu ve bu yerin Bizans hâkimiyetinde bulunan Samosata olduğunu belirtmektedir. Samosata, Hz. Ömer zamanında Müslüman Araplar tarafından feth edilmiş ve Arap literatürüne Şimşat (Şümüşat) olarak geçmiştir. İbn Hazm, Bulyaniyye mezhebinden şöyle bahseder; Samsatlı Pavlus'un Antakya patriği olduğunu ve doğrudan doğruya Tanrının tek Tanrı olduğunu, İsa'nın da öteki peygamberler gibi Tanrı'nın kulu ve Resülü olduğunu kabul eder. İbn Hazm ve diğer Arap kaynaklarındaki Bulyaniyye mezhebi, Samosatlı Pavlus'un kurduğu bir mezheptir. Anadolu'da VII. yüzyılda ortaya çıkan Pavlikanlarla bir ilgisi bulunmamaktadır. İbn Hazm'ın eserinde bahsettiği Bulyaniyye mezhebi hakkında verdiği bilgiler daha sonraki Arap yazarlar tarafından da kullanılmıştır. Mesela İbn Temiyye, kitabında Samosatlı Pavlus'un mezhebinden bahsederken "*Bulyaniyye*" olarak bahsetmiştir. İbn Hazm'ın "*Bulyaniyye*" olarak bahsettiği mezhep "*Bulkaniyye*" olarak istinsah edilmiştir. Bazı İslami literatürde de Samosatlı Pavlus'un mezhebinin adı Bulyaniyye olarak geçmektedir. Bu mezhebin adı aslında "*Pol*" şeklinde ifade edilen Pavlus kelimesinin Araplaşmış hali olduğu şeklinde yorumlanabilir.¹⁷

Sonuç olarak Pavlikan ismi aslında onlara düşmanları tarafından verilen bir isimdir. Ancak bu isim kınama amaçlı olmayıp ya VIII. yüzyıldaki liderlerinden ya da gerçek havari olarak kabul ettikleri St. Pavlus'tan dolayı verilmiş de olabilir. St. Pavlus'tan geliyor olması daha kuvvetli bir ihtimal zirâ Pavlikan liderler Pavlus'un öğrencilerinin isimlerini alarak göreve başlıyorlar ve kiliselerine de Pavlus'un ziyaret ettiği yerlerin isimlerini veriyorlardı. Burada şu hususu da belirtmekte fayda var, onlara her zaman sorulan siz kimsiniz sorusuna da "*biz gerçek Hristiyanlarız*", cevabını vermekteydiler

Pavlikanların Ortaya Çıkışları ve İnanç İlkeleri

Pavlikanlar, VII. yüzyılda bugünkü Erzurum'un güney batısında Mananalıs bölgesinde ortaya çıkmış Hristiyan bir cemaattir. Hristiyan dinin dinsel inanç esaslarını yorumlamada Katolik kilisesi ile çatıştıkları¹⁸ ve bu yüzden Heretik olarak adlandırıldıkları görülmektedir. VII. yüzyılın ortalarında Suriye de mahkûmiyetinden kaçan bir papaz yardımcısına yardım eden Mananalıslı Constantine, bu yardımının karşılığında papaz yardımcısının verdiği kitap ile

¹⁷Aşirov, T.(2009). "İbn Hazm'a Göre Hristiyan Mezhepleri", *Milel ve Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları*, 6/3, 108-109-110.

¹⁸İskender Oymak,(2008). "Pavlikanların Tarihçesi, İnanç Esasları ve Patrikleri", *Dini Araştırmaları*, 11/3, 138.

kendi görüşlerini yorumlayarak Pavlikan inancını ortaya çıkarmıştır. Daha sonra Constantine, Hristiyanlığın yeni modeli üzerinde çalışırken Colonea'nın (Şebinkarahisar) bir köyü olan Cibossa'ya gelmiş ve burada cemaatini kurmuştur. Constantine'nin göreve başlama tarihi tam olarak bilinmese de 655 olarak kabul edilmektedir. Constantine, Colonea'ya gelince St. Pavlus'un kurduğu gerçek kiliseyi dirilttiğini düşünerek papaz yardımcısından aldığı Havariler kitabını öğrencilerine göstererek "Siz Makedonlarsınız, bende size gönderilen Silvanus'um" ifadesi, St. Pavlus'un "Makedonya'ya gel ve bize yardım et diyen" adamına bir göndermedir. Kendini Silvanus olarak adlandıran Constantine, bir manastır geleneği olan yeni yaşamda yeni isim geleneğini uygulamıştır. Sonraki didaskaloslar Constantine'ni örnek alarak St. Pavlus'un öğrencilerinin adlarını almışlardır. Sicilyalı Peterin Pavlikanlardan edindiği bilgilere göre, Constantine burada yirmi yedi yıl kalmıştır. Ancak İmparator II. Konstantin (641-668), bu yeni mezhepten haberdar olunca bu mezhebi yok etmek ve liderini öldürtmek için Symeon adında bir kraliyet elçisi gönderir ve Maniheizt olmakla suçlanan Constantine taşlanarak öldürülür¹⁹. Ancak Constantine'ni öldürmekle görevlendirilen Symeon'un Konstantinople döndükten sonra Pavlikan inancından çok etkilendiği için üç yıl sonra Cibossa'ya geri döndüğü topluluğun başına geçtiği görülmektedir. Bundan sonra Symeon yeni didaskalos olarak tanınarak Titus adını almıştır. Onun önderliğinde Pavlikan kilisesi üç yıl aradan sonra yeniden canlanmıştır. Ancak bu sırada Constantine'nin evlatlık oğlu Justus'un Pavlikan öğretilerinden kuşkulananarak Symeon'nu Colonea piskoposuna şikâyet etmesi üzerine Symeon ve etrafındakiler imparator II. Justinian'ın (685-695) emriyle diri diri yakılmışlardır.²⁰

Bu olayların ardından Pavlikan kilisesinin Paul adındaki bir Ermeni üyesinin Genesisus ve Theodore adlı iki oğlu ile birlikte Colonea'nın batısındaki Phanaroia'daki Episparis bölgesine kaçarak, Pavlikanları toparladığı ancak onların üzerinde dini bir otorite kurmadığı görülmektedir. Paul'un her iki oğlu da didaskalos (öğretmen, dini lider) olmak için gerekli niteliklere sahip olduklarını iddia etmeleri üzerine Paul, Genesisus'u destekleyerek onun didaskalos olmasını sağladı. Genesisus didaskalos olduktan sonra St. Pavlus'un yoldaşı olan Timothy ismini aldı. 718-748 yılları arasında yani 30 yıl boyunca

¹⁹ Ancak Maniheiztler taşlanarak değil, normal uygulanan idam cezası ile öldürülüyorlardı.

²⁰ Hamilton,51-52-53.

Sultan Gürsoy

Bizans–Müslüman Arap Mücadelesinde Bir Cemaat: Pavlikanlar

görevde kalarak Mananalisi Constantine'nin düşüncelerinin temelini Ermenistan topraklarında atmış olması hareketin bu bölge de kalıcı olmasını sağlamış aynı zamanda daha sonra ki didaskalosların politikalarını da belirlemiştir.²¹ Buna göre Pavlikanların İnanç özellikleri;

“Vaftizi reddederler, Bakire Meryem'in, Bakireliğini ve kutsallığını kabul etmezler, Araf'a inanmazlar, Haç, ikona, aziz–azize resimleri, tütsü, mum, bunlar putperest inancıdır, İsa'nın öğretilerine yabancıdır, kınanmalıdır, Günah itirafını reddettiler, Yeni Ahit'tin tamamını kabul etmişlerdir ancak Eski Ahit'te reddetmemişlerdir, Ruhban sınıfı ve hiyerarşisini reddederler, Gösterişli kiliseleri reddederler, Kilisenin taş ve tahtadan değil, Evrensel Kilise olduğunu söylerler, Evharişt törenlerini reddederler”²² şeklindedir.

Pavlikanların Siyasi Tarihi

Pavlikanlar, VII. yüzyılda Theodosiopolis'in (Erzurum) güneybatısında Mananalisi bölgesinde ortaya çıkmışlardır.²³ Theodosiopolis'inde içinde bulunduğu Doğu Anadolu bölgesi insan gücü, verimli toprakları ve zengin maden yataklarına sahip olmasıyla başta Roma olmak üzere Sasaniler ve daha sonraki yüzyıllarda Müslüman Arapların saldırılarına maruz kalmıştır. Bizans devleti, Roma İmparatorluğundan miras aldığı Sasani mücadelesini bazen galip bazen de mağlup olarak VII. yüzyıla kadar devam ettirdi. Anadolu'da Sasani mücadelesinin I. Ardaşir'in M.S. 224 yılında Sasani devletini kurmasıyla başladığı bilinmektedir. Sasaniler, İran'ın eski krallarının soyundan geldiklerini ileri sürerek, Akamenidlerin sahip olduğu toprakları (Anadolu, Mısır, Suriye) tekrar ele geçirmek için saldırgan bir dış politika izlemişlerdir. Bu yüzden başta Armenia olmak üzere Doğu Akdeniz sık sık Sasani istilasına uğramıştır. Armenia krallarının Arsakes hanedanından yani Sasanilerin devirdiği Partların hanedanından gelmeleri ve kendilerini İran'ın meşru kralları olarak ilan etmeleri Armenia'yı öncelikli hedef haline getirmiştir.²⁴

²¹ Hamilton,54-55.

²² Winburn, R.(2017).“History of the Paulician Iconoclast”, 21, erişim tarihi 12.09.2017, www.iconbusters.com.

²³Honigman, E.(1970). *Bizans'ın Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi,190.

²⁴ Bahadır, G.(2011).“Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi (IV. ve VII. yüzyıllar)”, *Literature and History of Turkish or Turkic*, 6/1, 209.

Sasani hükümdarının M.S. 231 yılında Anadolu topraklarına girmesiyle Anadolu topraklarında VII. yüzyıla kadar sürecek olan Roma-Sasani mücadelesi başladığı görülmektedir. Konstantinos (324-337), Hristiyanlığın devlet tarafından tanınması ve 11 Mayıs 330'da Konstantinopolis'i Roma İmparatorluğunun ikinci başkenti olarak kurmasıyla, Sasani-Roma mücadelesi yeni bir döneme girmiştir.²⁵

Bu uzun mücadelenin en önemli sonuçlarından birisi, Ermeni kralı III. Tiridates'in M.S. 310 yılında Hristiyanlığı kabul etmesi ve böylece Hristiyanlığın Armenia bölgesinde hızlı bir şekilde yayılmaya başlamasıdır.²⁶ Daha  nce Sasani hâkimiyetinde kalan Armenia bölgesinde I. şapur zamanında Zerdüştlük dini de yayılmıştı.²⁷ Bu bağlamda Armenia bölgesinde Hristiyanlığın resmi din ilan edilmesiyle burada yaşayan halkın Zerdüştler ve Hristiyanlar olmak üzere iki gruba ayrılmaları dini boyutunu da ortaya çıkarılmış oldu. Ancak dini boyut, Hristiyanlık-Zerdüştlük ekişmesiyle kalmadı, diğer Hristiyan mezheplerini de olumsuz etkiledi ve nihayetinde İmparator I. Theodosios zamanında Hristiyanlık, Bizans devletinin resmi dini kabul edilerek, devletin Hristiyanlaşması süreci tamamlanmış oldu. Bizans devletinin dini yapısının şekillenmesinde rol oynayan imparator Markianos (450-457)  lkede dini bütünlüğü sağlamak, Apostolojik Ekümenik Kiliselerin (Kudüs, Roma, Antakya, İskenderiye) etkinliğini kırmak ve başkent kilisesini güçlendirmek için 451 yılında Konstantinopolis'te ek menlik konsil toplamaya karar verdi. Bu konsil de Konstantinopolis kilisesi "*Umumi Patrik*" olarak kabul edildi. Bu kanunu Apostolojik Ekümenik Kiliseleri hiçbir zaman kabul etmedi. Zirâ İmparator Markianos, ülkede dini bütünlüğü sağlamaya çalışırken Hristiyan  lemini bir daha birleşmemek üzere ayırıyordu. Bununla birlikte Kadıköy kararlarına uymayanların şiddetle cezalandırılacakları belirtildi. Başkent Kilisesi ile doğunun Monofizit Kiliseleri arasındaki zıtlık Kadıköy Konsili kararlarından sonra daha da büyüyerek, Bizans devletinin çözüm bulamadığı bir sorun haline geldiği ve artan baskılardan dolayı halkın Sasani bölgesine göçmeye başladığı ve Sasani devleti tarafından himaye altına

²⁵ Bahadır, 709-710.

²⁶ Altun k, A.(2014). "Erken Ortaçağlarda İnan ve Bizans İlişkilerinde Nesturi Hristiyanlarının Rolü", *Akademik İncelemeler dergisi*, 9/2, 45-67.

²⁷ Yavuz, M.F.(2006). "Antikçağ'da Armenia", 9, erişim tarihi 23.06.2006, www.heypedia.com.

Sultan Gürsoy

Bizans–Müslüman Arap Mücadelesinde Bir Cemaat: Pavlikanlar

alındıkları görülmektedir.²⁸ Nitekim Bizans'ın takip ettiği baskıcı din politikası nedeniyle bu bölgede yaşayan halklar karşı devletlere sığınıyorlardı.

Armenia bölgesinde tam bir siyasi istikrar hiçbir zaman sağlanamadı. Nitekim Bizans–Sasani mücadelesinden sonra bu seferde Müslüman Arap–Bizans mücadelesi başladı. Bölge zor iklim koşulları ve engebeli arazisine karşın devletlerin rekabet sahası haline gelmişti. Zirâ bölgede Dicle ve Fırat nehrinden açılan sulama kanalları sayesinde sulu tarımın yapılabilmesi ve aynı zamanda maden yataklarının bulunması bölgeyi stratejik bakımdan önemli kılmaktaydı²⁹. Görüldüğü üzere Pavlikanlar siyasi otoriteden uzak, Bizans'ın baskıcı din politikasından kaçan halkın toplandığı bir mekânda ortaya çıkmışlardı.

Pavlikanların Bir Cemaat Olarak Ortaya Çıkmaları

Pavlikan cemaatini oluşturan halkın çoğunluğu köylü idi. Tarım ve hayvancılıkla geçinen Pavlikan cemaati uzun süre bir yerde kalmayıp sürekli yer değiştiriyorlardı. Bu hareketlilik Heraklios döneminde değiştirilen köylü vergi sistemiyle alakalıydı. Heraklios, imparatorluğu iktisadi ve askeri bakımdan güçlendirmek için kuvvetli köylü sınıfı oluşturmak İstiyordu. Çünkü askeri nitelikli kurulan thema strategoları ordusunun temeli küçük arazi sahipliğinin güçlenmesine dayanmaktaydı. Bu sistemle kırsal bölge doğrudan imparatorluğa bağlanarak merkezi otoritenin güçlenmesi sağlanmış olacaktı. Köylüler bağımsız arazi sahibi olup, vergilerini büyük arazi sahiplerine değil doğrudan devlete ödüyorlardı. Bu dönemde meydana gelen bir diğer değişiklik de “baş ve arazi” vergilerinin birbirlerinden ayrılmasıdır, böylece baş vergisinin tahsili sabit bir yerleşikliğe bağlı kalmayacak, bu sayede köylüler artık istedikleri yerlere göç edebileceklerdi.³⁰

Önce Sasanilerle sonra da Araplarla yapılan mücadeleler, bu bölgelerde yaşayan (Armenia, Kappadokia) halkı zor durumda bırakıyordu. Aralıksız istilalar ve akınlardan bunalan halk VII. yüzyılın ikinci yarısında tepkisini “Mananalisli Constantin'in” oluşturduğu daha sonra “Pavlikanlar” adını alan

²⁸ Bahadır, 709-719-720-722.

²⁹ Yavuz, 6.

³⁰Ostrogorsky, G.(1999). *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara: TTK, 125-128.

cemaate destek vererek gösterdi. Halkın yoksulluğu yanında Ortodoks kilisesinin zenginliği giderek artmaktaydı. Bu bağlamda Mananalisi Konstantin'in vaazlarında "ilk kilisedeki eşitliği ve bu eşitliği sadece dinsel alanda değil günlük hayata da taşımak istediğini" belirtmesi Ortodoks mezhebine inanan birçok insanı kendi tarafına çekti.³¹

VIII. yüzyılda Bizans imparatorluğunda başlayan İkonoklast hareketi ile Pavlikanlar zerindeki Ortodoks kilisesinin baskı da azaldı. İmparator III. Leo'nun (717-41) 730 yılında imparatorluk sınırları içinde bütün imgelerin yok edilmesini emreden ilanıyla başlayan bu dönem Bizans devletini yüzyıllar boyunca karışıklık içinde bıraktı. Pavlikanların dinsel imgelere saygı duymamaları, imparator III. Leo'un ikonoklast düşüncesiyle örtüşmekteydi. Bölge halkından bazıları Pavlikan lider Timothy'nin inancından şüphe eder ve onun hakkında şikyette bulunurlar. Timothy ikonoklast patrik Anastasios tarafından sorgulanır ve patriğin kendisinden Ortodoks inancını kabul etmeyenleri ve aynı zamanda Kutsal Haç'a ve Tanrının annesine saygı duymayanları reddetmesi isteği üzerine büyük bir ihtimalle bütün bunları kendi inancı doğrultusunda yorumladığı için patriğin isteğini yerine getirmiştir. Bu davanın sonucunda Timothy, Patrik tarafından Ortodoks ilan edilerek kraliyet koruması ile Phonaria'ya götürülür. Daha sonra Timothy, müritleriyle birlikte Müslüman Arapların elinde olan Mananalisi'ne gitmiş ve orada ikinci Pavlikan kilisesini kurmuştur. Bu gn nedeni, ikon taraftarlarının saldırgan tutumlarından dolayı Müslüman Araplardan sığınma istemiş olması muhtemeldir. Bu dönemde Pavlikanların küçük ve baskı gören bir topluluk olmaktan çıkıp, imparatorluk korumasından faydalanan, Hristiyan Kafkasya ile Bizans imparatorluğuna yayılmış saygın bir topluluğa dönüştükleri görülmektedir.³²

Pavlikanlar, V. Konstantinos (741-775) döneminde Balkanlara doğru yayılmaya devam ettiler. İmparatorun 751 yılında Armenia bölgesini işgal ettikten sonra Theodosiopolis (Erzurum) şehrini ele geçirmesiyle, imparatorun teklifi üzerine burada yaşayan Hristiyanlar ve Pavlikanlar Bizans'a doğru göç etmeye başladılar. Bu dönem de Pavlikanlar heretik olmakla suçlanmıyorlardı çünkü Konstantinopolis Patriği onları Ortodoks ilan etmişti. V. Konstantin, kendisiyle

³¹ Levchenko, M. V.(1979).*Bizans*, ev. Erdoğan Bertay, İstanbul: Milliyet, 163.

³² Kaygusuz,184.

Sultan Gürsoy

Bizans–Müslüman Arap Mücadelesinde Bir Cemaat: Pavlikanlar

gelen Hristiyanların bir kısmını Bulgarlara karşı savunma hattı oluşturmak ve 748 yılındaki büyük vebadan boşalan yerleri doldurmak için Trakya'ya yerleştirdi.³³

Mananalıs'e geldikten bir süre sonra -kesin olmamakla birlikte - 748'deki büyük veba salgınında ölen Timothy'den sonra Mananalıs'deki Pavlikanlar lidersiz kaldılar. Bir kısmı oğlu Zacharias'ı bir kısmı da evlatlık oğlu Joseph'i takip etmeye başladılar. Nitekim her ikisi de didaskalos olduklarını ilan etmişlerdi. Armenia'nın 772'de yeniden Müslüman Arapların eline geçmesi üzerine İki liderin de Bizans'a göç etmeye karar verdikleri görülmektedir. Ancak Zacharias ve müritleri Bu göç esnasında Müslüman Arap devriyeleriyle yaptıkları mücadeleyi kaybettiler. Joseph'in ise bu engelden kurtulmak için onlara kıtlıktan dolayı göç ettiklerini ve Suriye'de otlak aradıklarını söylemesi üzerine onların güneye geçmelerine izin verilmiştir. Müslüman Arapların engelinden kurtulmayı başaran bu grup, batıya yönelerek Bizans topraklarına ulaşmıştır. Artık tek Pavlikan lider olan Joseph ve müritleri Bizans Anadolu'sundaki Pavlikan merkezi olan Phanaroidaki Episcaris'e gittiler ve burada Joseph didaskalosluğunu ilan etti ve Epaphroditus adını aldı. Onun liderliği Episcaris'deki Pavlikanlar tarafında da kabul edildi. Ancak bir süre sonra yasal bir inanç olarak kabul edilmelerine rağmen ibadet için toplandıklarında yerel görevliler tarafından tutuklandıkları ve Epaphroditus'un Psidia'daki Antioch'a kaçtığı görülmektedir. Burada Philippi Pavlikan kilisesini kurdu. Epaphroditus, 30 yıla yakın Pavlikan liderliğini yaptıktan sonra 800 yılından önce öldü. Onun halefi olan Baanes, didaskalos olarak onun yerine geçti³⁴. Ancak onun liderliğini Sergius tehdit ediyordu. Sergius, Ortodoks Hristiyan mezhebinde yetişmiş daha sonra Pavlikan cemaatine geçmişti.

Sergius, bazı Pavlikanlar tarafından didaskalos olarak kabul edildi ve Tychicus adını aldı. didaskalos olduktan sonra Baanes'e ne olduğu bilinmiyor ancak bu dönemde müritleri hala mevcuttu. Sergius görevine imparatoriçe İrene (797-802) döneminde başladı. İrene ve piskopos I. Nicephorus (802-811) döneminde hoşgörüden faydalanmaya devam ettiler. Sergius bu dönemde Pavlikan kiliselerine pastoral mektuplar yazdı. Genel merkezi de Neocaesare (Niksar) yakınlarında Cynochorion'a taşıdı ve orada Laodicea kilisesini kurdu.³⁵

³³Sipahioğlu, B.(2008).“Ankhalos Savaşı Sonuna Kadar Bizans-Bulgar İlişkileri”, *Güney Doğu Avrupa Araştırma Dergisi* 14, 223.

³⁴ Özışık,77-78.

³⁵ Hamilton, 62.

Pavlikan Devletinin Kurulması

İrene döneminde ikonodül patrik Nicephorus, Pavlikanların inancından şüphe duyduğu için düşüncesini dile getirmek için doğru zamanı bekliyordu. Çünkü İrene'nin ikonodül politikasına karşı çıkan ikonoklast askerler Pavlikanlara katılmışlardı. Bu askerler ikon ibadetine kesinlikle karşıydılar. İmparator I. Nicephorus (802-811) ve I. Mikail (811-813) dönemlerinde başkentte hükümet karşıtı gösterilerden faydalanan Patrik, bu gösterilere Pavlikanların destek verdiğini ve bu cemaatin heretik ilan edilmesi için imparator I. Mikail'i ikna etti. Ancak Pavlikanların başkentteki hükümet karşıtı gösterilere katılıp katılmadıkları kesin olarak bilinmemektedir. Böylece I. Mikail döneminden sonra Pavlikanların sahip oldukları hoşgörü ortamı yok oldu. Pavlikan inancı heretik ilan edilerek bu inanca sahip kişilere ölüm cezası uygulandı. Artık Bizans toprakları Pavlikanlar için güvenli değildi. İmparator V. Leo (813-820) ikonoklast hareketi yeniden başlattı ancak Pavlikanlara karşı uygulanan yasaları geri çekmedi. Bunun nedeni imparator V. Leon'un Pavlikanlar hakkında bilgi sahibi olması ve onların sadece ikonlara karşı değil, ikonoklastların değer verdikleri şeylere de karşı olduklarını bilmesinden kaynaklandığı ihtimal dâhilindedir. Anadolu'daki Pavlikan takibine öncülük eden piskopos Neocaesare (Niksar) piskoposu Thomas idi. Piskopos Thomas, birçok Pavlikanın tutuklanmasını ve idam edilmesini sağladı. Bu durum karşısında Pavlikanlar sessiz kalmadılar Laodicea Pavlikan kilisesi üyeleri Thomas'ı öldürerek öç aldılar. Bu dönemden sonra Pavlikanlar, Bizans ile sadece misyonerlik faaliyetleriyle değil askeri güçleriyle mücadele etmeye başladılar. Pavlikanların oluşturdukları bu milis gücün adı "Astatoi" idi. Thomas'ı öldüren birlik Malatya Emiri Ömer bin Ubeydullah'tan sığınma istediler. Emir onlara Arguvan kalesini verdi.³⁶

Sergius-Tychicus ve müritleri Arguvan'daki Astatoi birliğine katıldılar. Sergius, Arguvan'da Colossiaus Pavlikan kilisesini kurdu. Daha sonra Tarsus Emirinin izniyle Sergius, yürüttüğü misyon faaliyetleri doğrultusunda Kilikya'da kurduğu Ehtessians Pavlikan kilisesini ziyarete gitti. Ehtessians ve Colossiaus kiliseleri, Sergius'a yakın kiliselerdi. Sergius, savaşçı bir kişiliğe sahip değildi. Marangozluk yaparak geçiniyordu. Sergius, 834-835'de ormanda odun

³⁶Ay, R.(2012). "Bizans'tan Osmanlıya Anadolu'da Heterodoks İnanışlar: Öteki Dindarlığının Ortak Doğası Üzerine (650-1600)", *Journal of Islamic Studies Advance Access* 14, 28.

Sultan Gürsoy

Bizans–Müslüman Arap Mücadelesinde Bir Cemaat: Pavlikanlar

keserken öldürüldü. Bunun nedeni tam olarak bilinmiyor ancak iki ihtimal bulunmaktadır. Şöyle ki, Sergius'u öldüren kişi Tzanos Nikopol kalesinden gelmişti. Bu kişi ya Ortodoks fanatığı ya da Baanes'in müritlerinin üye olduğu rakip Pavlikan kilisesine bağlıydı. Sergius'un Baanes'in müritleri tarafından öldürülme ihtimalinin daha kuvvetli olduğu düşünülmektedir zira bu dönemde Sergius'un müritleri Baanes'in müritlerini öldürmeye başlamışlardı. Sergius öldükten sonra bilinmeyen nedenlerden ötürü yeni bir didaskalos seçilmedi. Onun yerine Sergius'un öğrencilerinin oluşturduğu altı syekdemoi Pavlikanlara liderlik etti. Bu syekdemoi'ler Arguvan'da yaşadılar.³⁷ Sergius ve Baanes taraftarlarının arasındaki çatışma giderek daha da büyüdü. Bu çatışmayı engelleyen Sergius'un öğrencilerinden Theodotus oldu. Karbeas gelene kadar Pavlikanlar Sergius'un öğrencileri tarafından müşterek yönetilirler.³⁸

Bu sırada Bizans tahtına III. Mikhail'in yaşı küçük olduğu için yerine imparatorun dul karısı Theodora geçti. Theodora, ikon taraftarıydı 843 yılında tüm ikonoklast yasaları iptal etti. İkon inancının Ortodoks Hristiyanlık'ta yer aldığını kabul eden ikinci Nicea (İznik) konsilini tekrar yürürlüğe koydu. Heretik yasalar imparatorluğun her yerinde titizlikle uygulandı. Öldürülenler arasında Anatolikon themasının önemli bir görevlisi olan protomandatör Karbeas'ın babası da vardı. Karbeas'ın babası Pavlikan olmakla suçlanmış ve öldürülmüştü. Bunu öğrenen Karbeas, görevinden istifa etti ve yanına beş bin ya da bazı kaynaklarda yedi bin kadar Pavlikanla birlikte Arguvan'a giderek Malatya Emiri Ömer bin Ubeydullah'a katıldı. Karbeas, Arguvan'a geldikten sonra Pavlikanları birleştirdi ve tek lider olarak onların başına geçti. Bizans'ta Theodora yönetiminin Pavlikanlara uyguladığı baskı ve zulüm o kadar ağır bir hale geldi ki, Pavlikanlar Bizans toprağında yaşayamaz oldular ve gruplar halinde Malatya Emirine sığındılar. Ancak buraya sığmayan topluluk, Emirden izin alarak Fırat nehrinin üst tarafında Bizans–Abbasi sınırındaki doğal savunma olanaklarına sahip Divriği'ye (Tephrike, Abrik) yerleştiler ve ardından Abara, Amara, Lokana gibi kale şehirler kurdular.³⁹ Divriği kalesi 855 yılında Karbeas tarafından yapıldı. Pavlikanların bu dönemde Müslüman Araplarla

³⁷ Hamilton, 65.

³⁸ Özışık, 167.

³⁹Eskikurt, A.(2014).“7. ve 12. yüzyıllar Arasında Anadolu'yu Kat Eden Bazı Askeri Seferler ve Güzergâhlar”, *Tarih Okulu* XX, 39-40.

birlikte Bizans'ın Anadolu themalarına akınlar yaptıkları ve Müslümanlara Bizans'a karşı destek sağladıkları bilinmektedir.⁴⁰

Ancak Karbeas'ın düşüncesi hem Bizans'tan hem de Müslüman Araplardan bağımsız bir devlet kurmaktı. Nitekim Divriği'yi seçme nedenlerinden birisi de buydu. Şehir Bizans'ın en doğu ucunda olup batı, doğu ve güneyden gelecek saldırılara karşı doğal bir savunma gücüne sahipti. Erzincan bölgesini içine alan Khalkadian themasını Pavlikanlar ele geçirmişlerdi. Bu yüzden Bizans devleti doğuya yapacağı askeri seferlerde sorunlar yaşıyordu. Ayrıca Pavlikanlar, Bizans devletinin doğuya yapacağı seferlerde kullandığı önemli geçitleri de ele geçirmişlerdi.⁴¹

Karbeas, 860 yılında müttefiki Malatya Emiri ile Samosata önlerinde Bizans ordusunu bozguna uğrattı. Bizans ordusundan general Bardas'ı ve yüzden fazla subayı esir aldı. Daha sonra bunları ağır kurtuluş akçeleri karşılığında serbest bıraktı. Karbeas, 863 yılında Sinop'a yaptığı akınlar esnasında Poson'da Bizans'a esir düşüp öldükten sonra yerine damadı ve halefi Chrysocheir geçer. 867 yılında Bizans tahtında bir karışıklık vuku bulur. Makedonyalı Basil, III. Mikhail'i öldürerek tahta çıkar. Chrysocheir, bu karışıklıktan faydalanarak Anadolu'nun batısına İznik, İzmit ve Ephesus'a kadar akın düzenler. Bu olaydan sonra I. Basil (867-886), Sicilyalı Peter'i Divriği'ye barış yapması için gönderir. Ancak Sicilyalı Peter başarılı olamaz sadece esir değişimi yapılmasında anlaşır. Savaş devam eder. Chrysocheir, 871 yılında Anakara'yı ele geçirir.⁴² Bu konu ile ilgili bilgiye Bizans'ın Ulusal destanı Digenes Akrites'te rastlamaktayız. Destan'da Digenes Akrites'in dayısının Ankara'yı aldığı anlatılır. Bu bilgi Pavlikanların Ankara'yı ele geçirmeleriyle bağdaştırılır. İmparator I. Basil, aynı yıl karşı bir saldırı düzenledi ancak başarısız oldu. Anadolu'da sayıları ve güçleri bir hayli artmış olan Pavlikanları tamamen yok etmek için I. Basil, 872 yılında Pavlikanlara karşı yeniden sefere çıktı. Bizans ordusu Divriği kalesinin etrafındaki yerleşim yerlerini yakıp yıktılar, birçok Pavlikan'ı ele geçirdiler. Taranta (Darende) Pavlikan merkezi I. Basil'e elçi göndererek barış yapmak ve Bizans ordusuna katılmak istediklerini bildirdiler. I. Basil'in görevlendirdiği öncü kuvvetler Divriği kalesine girmeyi başardılar.

⁴⁰ Kaygusuz,183.

⁴¹Çoğ, M.(2008).“İslam-Bizans Bağlamında Pavlikanlar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2, 82.

⁴² Hamilton, 67.

Sultan Gürsoy

Bizans–Müslüman Arap Mücadelesinde Bir Cemaat: Pavlikanlar

Divriği, Bizans'ın eline geçti. Pavlikan lider Chrysocheir, Polothos adında bir hain tarafından öldürüldü.⁴³

Bu savaştan sonra Pavlikanlar siyasi bir güç olmaktan çıktılar. Trakya, Balkanlar ve Doğu Anadolu'nun farklı bölgelerine sürüldüler. Bizans, Pavlikanları yok ettikten sonra doğuda daha rahat ilerleme kaydetti.⁴⁴ Divriği düştükten sonra Pavlikanların kilise örgütlenmesiyle ilgili bir şey bilinmemektedir. Örgütlü bir şekilde olmasalar da Pavlikanlar parça parça varlıklarını devam ettirdiler. Bizans'a karşı bütün isyanları desteklediler. X. yüzyılda ve XI. yüzyılın başlarında Anadolu'ya yayılmaları devam etti. Avkhat (Euchaita, Armenia bölgesinde zengin bir kasabadır.), Miletus, Ephesus yakınlarındaki köylerde varlıklarını devam ettirdiler. 970'de Bizans'ın doğu sınırında yukarı Euphrates (Fırat) ve Kuzey Suriye'ye kadar varlıklarını genişlettiler. Antakya patriği II. Theodore'nin etkisiyle imparator Ioannes Çimiskes (969-976) buradaki Pavlikanları Plovdiv bölgesine yerleştirdi. Bu olay Pavlikan varlığını Bakanlarda güçlendirdi. Pavlikanlar etkinliklerini ağırlıklı olarak Balkanlarda gerçekleştirmeye başladılar. Ancak Anadolu'daki Pavlikan varlığı da tamamen bitmedi. Bizans'ın bütün çabasına rağmen Pavlikanlar Anadolu'da varlıklarını on ikinci yüzyıla kadar devam ettirdiler. Birinci Haçlı seferlerinde Müslüman ordularında Pavlikanlara rastlanmıştır⁴⁵. 1097'de Haçlılar, Antakya'da Ermenilerin savundukları bir kale, (Publicauorum) bulduklarını belirtmişlerdir. 1099 yılında Trablus Şam civarında Haça karşı savaştan kâfirler safında Paulician kıtalarından bahsetmişlerdir. "Publicani" terimi bir yüzyıl sonra düalist heresi'leri ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁶

Balkanlardaki Pavlikanların durumuna bakacak olursak, Pavlikanlar, heretik kabul edilmelerine rağmen, imparatorluk ordularında görev almışlardır. 885 yılında güney İtalya'daki Bizans toprağı Lombard saldırısı altındaydı, imparator I. Basileios (867-886) bu saldırıyı engellemek için Nicephorus Phokas komutasında askeri birlik gönderdi. Nicephorus, yanına Diaconitzes Chrysocheir komutasında bir Pavlikan birliği alarak Lombardlara karşı sefere çıktı. 1081 yılında imparator I. Aleksios (1081-1118) Durres'de (Dyrrachium)

⁴³Eyice,S.(2017).“Bizans Döneminde Ankara”, 256, erişim tarihi 26.03.2017,www.dergipark.gov.tr.

⁴⁴Akyol, H.(2014).“Roma, Bizans Döneminde Ankara” (Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi), 154.

⁴⁵Hodziç, İ. (2007).“Bogomilizm ve Bosna Hersek Bogomilleri” (Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi), 20.

⁴⁶Oğuz, B. (1997).*Türk Halk Düşüncesinin İdeolojik Kökenleri*, 2, İstanbul: Simung, 56.

Norman saldırılarını püskürtmek amacıyla Pavlikanlardan oluşan bir alay görevlendirdi. Ancak bu seferde Pavlikanlar, imparatorun isteğini yerine getirmedi. Bizans'ın Normanlar karşısında ilk yenilgilerinden sonra Pavlikanlar evlerine geri döndüler.⁴⁷ Bu sefere katılanlar, Philipopolis Pavlikanlarıydılar. Pavlikanlar, kendilerini Bizans'ın bir müttefiki olarak görüyorlardı. İmparator onları geri çağırarak için mektup yollamasına rağmen Pavlikanlar geri dönmediler. I. Aleksios, Normanları yendikten sonra Pavlikanları cezalandırmaya karar verdi. Norman seferi dönüşünde imparator Pavlikanlara mektup yazarak onları Mosynopolis'de beklemeye başladı. İmparatorun zaferini öğrenen Pavlikanlar aslında gitmek istemediler ama mecburen imparatorun yanına gittiler. I. Aleksios, Pavlikanlar gelince hepsini hapse attı, mallarına el kondu, karılarını evlerinden alarak kaleye getirtti. Daha sonra vaftizi kabul edenleri serbest bıraktı. Serbest bırakılanlar memleketlerine geri döndüler.⁴⁸

I. Aleksios'un Pavlikanları Ortodoksluğa döndürme çabasının altında yatan neden, dini görüşleri Heterodoks olmasına rağmen Pavlikanları, Bizans ordusunda paralı asker olarak kullanmaktı. Onların güvenilir müttefik olmadığını düşünen imparator eğer Pavlikanları Ortodoks inancını döndürebilirse onların Bizans değer sistemine sadık kalacaklarına inanıyor ve bunun içinde Ortodoksluğa geçmeleri için onları zorluyordu. Zirâ Pavlikanlar iyi askerlerdi ve Bizans'ın bu dönemde askere ihtiyacı vardı.⁴⁹

Ancak Pavlikanların buldukları her fırsatta Bizans'ın düşmanlarıyla işbirliği yaptıkları ve Balkanlar'da Peçeneklerin isyanlarını destekledikleri görülmektedir. Bunun üzerine imparator tarafından cezalandırılan Pavlikanlar buna Traulus isyanı ile karşılık vermişlerdir. Traulus, Bizans ordusunda görevliydi ve Ortodoksluğa dönen bir Pavlikandı. İmparatorun cezalandırdıkları arasında Traulus'un dört kız kardeşi de bulunuyordu. Traulus ve evsiz kalan Pavlikanlar Belyatovo'ya (Marica vadisi civarı olabilir) giderek burada bulunan ıssız bir kaleye yerleştiler. Philipopolis kentine akınlar yaparak büyük ganimetler elde ettiler. Traulus, Paristrion'daki Peçeneklerle anlaşarak Bizans topraklarına akınlar düzenledi. I. Aleksios, Pavlikanları yeniden

⁴⁷ Hamilton, 68.

⁴⁸Kommena, A. (1996). *Alexiad*, çev. Bilge Umar, Ankara: İnkılap, 179-180.

⁴⁹ Hamilton,282.

Sultan Gürsoy

Bizans–Müslüman Arap Mücadelesinde Bir Cemaat: Pavlikanlar

Ortodoks dinine döndürmek için uğraştı ancak başarılı olamadı. I. Aleksios'tan sonra Pavlikanlar hakkında bilgi bulunamaması onların Bogomil inancına geçtiğini düşündürse de Bogomil ve Pavlikan inançları arasındaki farklı noktaların fazla olması onların bu tarihten sonra geri plana çekilmiş olmaları ihtimalini akla getirmektedir.

Philipopolis 1204-5'te Haçlılar tarafından kuşatıldığında kasaba halkının dörtte birini Pavlikanlar oluşturmaktaydı. Osmanlı fethinden sonra bağımsız bir grup olarak yaşadıkları ve Papa XIII Gregory'nin 1580'de Osmanlı İmparatorluğunun batısına gönderdiği havari ziyaretçi Pietro Cedolini ve haleflerinin Danube Nicopolis ve Philipopolis'te 17 Pavlikan köyü keşfettikleri bilinmektedir. Bu Pavlikanlar da sonunda Katolikliğe geçmişlerdir.⁵⁰

18. yüzyılda Plovdiv (Filibe) bölgesinde hala Pavlikanların izine rastlanılmaktadır. 1717 yılında Lady Mary Montagu, İstanbul'a gelirken Plovdiv'de durakladığında ülkesine yazdığı mektupta "*Filibe'de kendilerine Pavlin adını veren bir tarikat buldum. Bunlar, bana eski bir kiliseyi göstererek Aziz Pavlus'un burada vaaz verdiğini söylediler*". ifadesinden Pavlikanların bu bölgede varlıklarını hala devam ettirdikleri anlaşılmaktadır.⁵¹ Pavlikanların, Lady Montagu'ya gösterdikleri kilisenin Aziz Pavlus'un ikinci misyon yolculuğunda Filipi'de (Philippi, Philipopolis, Filibe) kurduğu kilisenin olma ihtimali yüksektir.⁵² Bugün bile Balkanlarda Pavlikanların izlerini taşıyan yer isimleri hala mevcuttur. Ermenova, Ermensko, Ermneluj (Nicopol bölgesi), Armenite (Gabrova bölgesi), Armenozci (Drjanzva bölgesi), Ermenlij (Dobric bölgesi) gibi isimlerden de anlaşılacağı üzere, buralara Armenia bölgesinden göç ettirilen Pavlikanların yerleştikleri muhtemeldir.⁵³

Pavlikanlar, IX. yüzyılda devletleri yıkıldıktan sonra siyasal güçlerini kaybetmiş olsalar da Bizans devleti ve Ortodoks kilise ile mücadele etmeye devam etmişlerdir. Bizans devleti de Pavlikanları kendi tarafına çekmek için çeşitli yöntemler kullanmış ve bu doğrultuda Pavlikanların, Ortodoks mezhebine katılmaları için feragat formülleri hazırlatmıştır. Bu feragat formülleri her ne kadar heretik inançların bir özeti gibi görünse de aslında dönüşümü yöneten Ortodoks din adamlarının Pavlikanların dini hakkında ne

⁵⁰ Kommena, 182-183.

⁵¹ Oğuz, (1997), 16.

⁵² Gündüz, Ş. (2014). *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*, Ankara: Ankara Okulu, 66.

⁵³ Kaygusuz, 214.

düşündüğünü yansıtmaktaydı. Pavlikan dini için hazırlanan feragat formülünde bulunan maddelerden bir kaç ı Şu Őekildedir;

Tanrı'nın kutsal annesi Meryem'e, kıymetli Haça, tüm azizlerin kutsal ikonlarına, Lordumuz İsa'nın ve annesinin, Tanrı'nın Şekline sahip meleklerin saygın ve kutsal ikonuna, kurtuluğu getiren vaftize hakaret edenlere lanet olsun.

Kutsal Katolik Apostolik Kilise gibi düşünmeyenlere lanet olsun.

Tüm Pavlikan sapkınlığına, ona inanlara, onu takip edenlere lanet olsun.

Tüm Pavlikanlara lanet olsun.⁵⁴

Görüldüğü üzere Pavlikanların, VIII. ve IX. yüzyıllarda Bizans devleti üzerindeki baskıları son derece artmıştır. Özellikle Doğu bölgesinde Pavlikanların etkisi o kadar fazlaydı ki, bu durum İoannes Çimiskes (969-976) döneminde basılan paralarda değişiklik yapılmasına bile neden olmuşur. Bu dönemde basılan Anonim bakır sikkeler I. Aleksios'un 1092'deki büyük parasal reformuna kadar devam etmiştir. Bu sikkeler iki açıdan önemliydi. Birincisi, daha önce altın sikkeler üzerine basılan İsa portesi ilk kez bakır sikkelerin üzerine basılmıştı. İkincisi ise bu sikkelerin herhangi bir imparator adına basılmamış olmasıydı. Askeri ve dini propaganda amacıyla basılan bu sikkeler özellikle Bizans'ın doğu sınırı ve Malatya bölgesinde yoğunlukla basılmıştı. Bu yüzyıllarda dine olan ilgi her zamankinden fazlaydı, zirâ bu dönemde Pavlikanlar askeri ve dini açıdan bir tehdit oluşturmaktaydılar.⁵⁵

SONUÇ

Heretik olarak adlandırılan cemaatlerin ortak özellikleri dini inançlarının basit ibadetlere dayanıyor olmasıydı. Bu cemaatler, ibadetlerini köylü ve kırsal kesim halkının anlayacağı ve onların günlük yaşantısına engel olmayacak biçimde uygulamışlardır. Pavlikanlar ilk ortaya çıktıklarında Bizans devletine karşı değillerdi. Onlar, Ortodoks Kilisesinin ruhban sınıfına, gösterişli ve uzun törenlerine, putperestlik olarak kabul ettikleri ikonlara karşıydılar. Pavlikanlar, ruhban sınıfı hiyerarşisini ve törenleri reddederek İsa dönemindeki

⁵⁴ Hamilton, 219-193-194-195-196.

⁵⁵ Gökalp, Z. Z. (2009). "Malatya Arkeoloji Müzesinde Bulunan Bizans Anonim Fosilleri, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler* 9/1, 218-219.

Sultan Gürsoy

Bizans–Müslüman Arap Mücadelesinde Bir Cemaat: Pavlikanlar

Hristiyanlığı benimsediklerine inanıyorlardı. Bunun için de Pavlikanların eşit bir cemaatleri, sade bir din anlayışları vardı. Pavlikan cemaati genel olarak, köylü ve kırsal alanda hayvancılıkla uğraşan halktan oluşuyordu. Pavlikan cemaatinin en önemli özelliği belli bir ırk ya da sınıfa ait olmamasıydı. Ortodoks Kilisesinden rahatsız olan herkes onlara katılabilirdi. Pavlikanlara göre Ortodoks Kilisesi şeytanın evi din adamları da şeytanın hizmetkârlarıydı. Pavlikan inancına göre kilise tahtadan ve taştan olan bir yer değil, evrenseldi. Tıpkı din adamlarının sıradan insanlardan bir farkı olmadığı gibi kiliselerinin de ayırt edici bir özelliği yoktu. Kiliselerinde Haç, ikon, vaftiz kuyusu, mum gibi şeyler yer almazdı. Pavlikanlar, kendilerinden sonra ortaya çıkan (Bogomiller, Katharlar) cemaatlerinin aksine bu dünyadan vazgeçmemişlerdi inançlarında perhiz, oruç ya da yeme-içme yasağı bulunmamaktaydı.

Pavlikanlar, ortaya çıktıkları coğrafyanın konumunu çok iyi değerlendirerek tarih sahnesindeki yerlerini aldılar. Bizans devletinin Anadolu topraklarında Müslüman Araplara karşı verdiği mücadelede kilit rol oynadıkları ve hem Bizans hem de Müslüman Arapların siyasi tarihlerine yön verdikleri görülmektedir. Aynı zamanda Balkanların ve dolaylı olarak Batı Avrupa'nın siyasi tarihinde de derin izler bıraktılar. Bugüne kadar yalnızca dini bir cemaat olarak görülen Pavlikanlar, bir cemaatten fazlası olup, sadece Ortodoks Kilisesini değil, onun dayanağı olan Bizans Devletini de hedef almışlardır.

KAYNAKÇA

- Akyol H. (2014).“Roma, Bizans Döneminde Ankara”, Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi.
- Altungök A.(2014). “Erken Ortaçağlarda İnan ve Bizans İlişkilerinde Nesturi Hristiyanlarının Rolü”, *Akademik İncelemeler Dergisi* 9/ 2, 45-67.
- Aşirov T. (2009). “İbn Hazm’a Göre Hristiyan Mezhepleri”, *Milel ve Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları* 6/3, 97-123.
- Ay R. (2012). “Bizans’tan Osmanlıya Anadolu’da Heterodoks İnanışlar: Öteki Dindarlığının Ortak Doğası Üzerine (650-1600)”, *Journal of Islamic Studies Advance*, 1-40.
- Bahadır G. (2011). “Anadolu’da Bizans- Sasani Etkileşimi (IV. ve VII. Yüzyıllar)”, *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History Of Turkish or Turkic* 6/1, 1-20.
- Christian J. T. (1910). “The Paulician Churches”, *Review&Expositor* 7/3, 414-433.
- Çoban B. Z. (2008).“Bizans İkonoklazmın Nedenleri ve İslam Etkisi Tartışmaları”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/ 4, 111-145.
- Çog, M. (2008). “İslam – Bizans Bağlamında Pavlikanlar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2, 73-87.

Sultan Gürsoy

Bizans–Müslüman Arap Mücadelesinde Bir Cemaat: Pavlikanlar

- Eskikurt A.(2014).“7. ve 12. yüzyıllar Arasında Anadolu’yu Kat eden Bazı Askeri Seferler ve Güzergahlar”, *Tarih Okulu XX*, 33-79.
- Eyice S. (2017). “Bizans Döneminde Ankara”, www.dergipark.gov.tr/iuanadolu/.(26.03.2017)
- Gökalp D. Z.(2009).“Malatya Arkeoloji Müzesinde Bulunan Bizans Anonim Fosilleri”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 9/1*, 217-250.
- Gündüz Ş. (2004). “Dinlerde Ayrılık ve Çatışma: Ortodoks–Heresi Kavgası”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 9*, 1-19.
- _____. 2013). *Hristiyanlık*, İstanbul: İSAM.
- _____. (2014).*Paulus, Hristiyanlığın Mimarı*, Ankara: Ankara Okulu.
- Hamilton, J. B. (2010). *Bizans Döneminde (650-1405) Hristiyan Düalist Heretikler*, çev. Leyla Kuzucular. Ankara: Yurt.
- Hodziç İ. (2007). “Bogomilizm ve Bosna Hersek Bogomilleri”, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Honigman E. (1970). *Bizans’ın Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Kaygusuz İ. (2006). *Müslümanlık ve Hristiyanlık İnanç Öğretilerinde Öteki Gerçekler*, İstanbul: Su.
- Kommena A. (1996). *Alexiad*, çev. Bilge Umar. Ankara: İnkılap.
- Levtchenko, M. V. (1979). *Bizans*, çev. Erdoğan Berktaş. İstanbul: Milliyet.
- Oğuz B. (2002). *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri*, 2/A, İstanbul: Anadolu Aydınlanma Vakfı.
- _____. (1997).*Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerinin İdeolojik Kökenleri*, 2, İstanbul: Simung.
- Ostrogorsky G. (1999).*Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan. Ankara: TTK.
- Oymak İ. (2008).“Pavlikanların Tarihçesi, İnanç Esasları ve Patrikleri”, *Dini Araştırmaları 11/31*, 137-157.
- Özışık, S.(2007). “Ortaçağ Heresi Gruplarından Pavlikanlar”, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi.

Sipahioğlu B. (2008). "Ankhialos Savaşının Sonuna Kadar Bizans – Bulgar İlişkileri", *Güney Doğu Avrupa Araştırma Dergisi* 14, 209-226.

Winburn, R. (2017) "History of the Paulician Iconoclast", www.iconbusters.com (12.09.2017).

Yavuz, M. F. (2006). "Antikçağ' da Armenia", www.haypedia.com. (23.06.2006).